

УДК 821. 161.2-31(043.3)

**ФЕНОМЕН АРХЕТИПУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ ВИМІРИ**

О.В. Олійниченко

*кандидат філологічних наук, кафедра іноземних мов гуманітарних факультетів,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова
Тел.: +38098-287-05-72; email: e.v.olinych@gmail.com*

В статті розглядається категоризація поняття «архетип» у філософській і літературознавчій науках. Встановлено, що основоположним ланцюгом більшості сучасних концепцій є теорія архетипів К.Г.Юнга. З урахуванням досвіду аналітичної психології та архетипової критики окреслені характерні особливості літературного архетипу на відміну від його філософського розуміння.

Ключові слова: архетип, несвідоме, міфологія, праобраз, форма.

The article deals with categorization of the term “archetype” in the philosophical science and literary criticism. It is stated that the basic link of most modern conceptions is the theory of archetypes by K. Yung. Taking into account experience of analytical psychology and archetypal criticism we pointed out characteristic peculiarities of literary archetype as distinct from his philosophical understanding.

Key words: archetype, unconscious, mythology, prime image, form.

В статье рассматривается категоризация понятия «архетип» в философской и литературоведческой науках. Установлено, что основополагающим звеном большинства современных концепций является теория архетипов К.Г. Юнга. Учитывая опыт аналитической психологии и

архетипической критики намечены характерные особенности литературного архетипа в отличии от его философского понимания.

Ключевые слова: архетип, бессознательное, мифология, праобраз форма.

Термін «архетип» асоціюється з іменем К.Г.Юнга. Проте історія цього поняття набагато триваліша, вона сягає корінням античної філософії, проростає в середньовічній інтелектуальній культурі, розгалужується в класичній епістемології, нарешті, процвітає в неокласичній та постнеокласичній філософії.

Перші спроби катеризації лексеми «архетип» були здійснені в античній філософії (Платон, Філон Александрійський, Плотін), середньовічній патристиці (Св.Павло, Іриней Леонський, Діонісій Ареопажит), в схоластиці (Фома Аквінський), в класичній та неокласичній філософії (І.Кант А.Шопенгауер, П.Дойсен, Г.Шпет). Катеризацію терміну «архетип» здійснив К.Юнг, якого вважають засновником теорії архетипів.

Пізніше відбувається експансія поняття «архетип» в різні сфери знання. При цьому воно наповнюється змістом тої наукової дисципліни, в якій використовується - в літературознавстві, соціології, культурології і т.д. Таким чином, в сучасній науці поняття архетипу набуває змісту ширшого і більш багатоаспектного, ніж в аналітичній психології, але одночасно і більш вузького, скорегованого в рамках тої чи іншої науки. Міграція поняття «архетип» в різні галузі наукового знання супроводжується його модифікацією, разом з тим праць, що висвітлюють саме цю категорію, присвячених узагальненню різних її інтерпретацій, рефлексій про концептуальне наповнення цього терміну в після юнгіанському інтелектуальному просторі небагато. Необхідно зазначити, що відсутній комплексний аналіз категорії «архетип», немає адекватної теорії. Як наслідок, термін не концептуалізується, статус його не визначений. Не з'ясована така проблема, як привнесення нових аспектів сприйняття цього поняття при розгляді різними науками, наприклад, філософією та літературознавством. А між цим, ця проблема виявляється доволі актуальною. Метою даної статті є дослідження модифікацій поняття «архетип» в філософії і літературознавстві, виявлення його концептуального змісту. Для досягнення поставленої мети виокремлені наступні завдання: виявити основні інтерпретації архетипу, дослідити міжпарадигмальні значення категорії «архетип», охарактеризувати специфічні риси літературного архетипу. Узагальнюючою методологічною ідеєю, теоретичною основою статті є методологія системного аналізу.

Вираз «архетип» зустрічався в давнину у Філона Іудея у зв'язку з образом Бога в людині. У філософії Платона під архетипом розумівся осяжний розумом зразок, безпередумовний початок (ейдос). Платон вбачав первинний світ ідей світом вічних праобразів, які шляхом еманції втілюються в матеріальному світі. На противагу плінним речам існують ідеї вічні. Власне сама дефініція «архетип» базується на платонівських поглядах. Через філософію неоплатоніків та стоїків ідея архетипів була

запозичена християнською теологією, згідно з якою рух людини як праобразу та творіння божого до архетипу є здійсненням задуму Бога про призначення людства. В середньовічній релігійній філософії (схоластиці) архетип - це природний образ, закарбований в розумі. У середньовічного теолога Августина Блаженного - споконвічний образ, що лежить в основі людського пізнання.

Загальновідомо походження слова «архетип» від грець, arche (початок) і typos (зразок): в термін вкладено поняття «праобраз», «прототип». Терміну «архетип» передували апріорні категорії сприйняття І.Канта та прототипи А.Шопенгауера. Свого часу Ф.Шеллінг наголошував на архетиповому характері міфології. На думку німецького філософа, міфологія не може бути оманною, вона є істиною, якщо брати її за передумову. Ключовим поняттям у розумінні міфу для Ф.Шеллінга є поняття «першообразу» як загального «споглядання універсуму». Значний внесок у визначення терміну «архетип» через осмислення співвідношення міфологічного і типового в культурі зробив Т.Манн. На думку німецького мислителя, у процесі вивчення історії головне місце займає зацікавлення в типовому, загальнолюдському, тому, що вічно повторюється і є позачасовим. У типовому є багато від міфічного. Типове, так само як міф — це початковий вірець, висхідна форма життя, позачасова формула. Отже, міф розуміється Т.Манном як найдавніша форма архетипізації культури. Варто зазначити, що подібне розуміння архетипу стало вирішальним для філософії ХХ століття. К.Юнг подає найбільш розгорнуту характеристику та генезис категорії архетипу, звернувши увагу на її еволюційні якості, і визначивши архетип, в першу чергу, як «зміст колективного несвідомого». К.Юнг підкреслює: «По суті, архетип є тим несвідомим змістом, який видозмінюється; стає свідомим і таким, що сприймається; він переживає зміни під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої виникає» [5: 99].

Поняття «архетип колективного несвідомого» К.Юнг визначав неодноразово, що було викликано помилковою інтерпретацією його в науковому середовищі. Основні положення його теорії пов'язані з чотирма елементами: образ («форми та образи, колективні за своєю природою, що зустрічаються практично по всій землі як складові елементи міфів, і що є в той же час автохтонними індивідуальними продуктами несвідомого походження, які передаються шляхом традиції або міграції, але також, завдяки спадковості») [5: 165]; тенденція створення уявлень («Архетип є тенденція до створення уявлень, які можуть різнитися в деталях, не втрачаючи при цьому своєї базової схеми») [5: 165]; структурна форма («апріорні структурні форми не повинні розумітися як річ в собі, а лише як форма речі, яка може сприйматися») [6: 341]; орган психіки («Архетип є чимось подібним до органів дораціональної психіки. Це завжди однакові форми та ідеї, що постійно наслідуються і позбавлені специфічного змісту. Специфічний зміст з'являється лише в індивідуальному житті, де особистий досвід потрапляє саме у ці форми») [7: 78].

Згідно концепції К.Юнга, будь-яке ставлення до архетипу дієве, оскільки пробуджує в нас голос сильніший, ніж наш власний. Говорячи праобразами, він

підкорює нас і підносить особисту долю до долі всього людства. В цьому полягає тайна впливу мистецтва. Саме творчій процес складається з несвідомого одухотворення архетипу, з його розгортання і пластичного оформлення: «Художнє розгортання праобразу є в певному сенсі його переклад на мову сучасності, після чого кожен має можливість отримати доступ до найглибших витоків життя, які б інакше залишилися для нього за сімома замками» [5: 284].

Поняття «архетип» окреслюється чіткіше, якщо пов'язати його з визначенням символу у філософії П. Флоренського. За твердженням російського філософа, символ є реальністю, спорідненою іншій зсередини за силою, яка її створює. Зовні ця реальність тільки подібна до іншої, проте не є тотожною. Подібність символу і того, що він символізує, встановлюється за різними ознаками. Символіка за П.Флоренським, не створюється кимось, не виникає сама по собі, а відкривається духом у глибинах людського ества, у центрі життєвих сил і звідти виходить, втілюючись в низці послідовних, накладених одна на одну оболонках.

Ідеєю, яка об'єднує погляди різних філософів, стала думка про єдність духовного розвитку людства, яка найповніше втілюється в сфері міфології. Свого часу К. Леві-Строс підкреслював, що одні й ті самі міфи відтворюються майже однаково в різних частинах світу. Дослідник замислився над такою проблемою: якщо зміст міфів казуальний, то чим пояснити велику подібність їх сюжетів у міфологіях різних народів. Судячи з цих фактів, велике значення міфу є в тому, що події, які відбуваються в той чи інший час, програмують незмінну структуру, спільну для минулого, теперішнього або майбутнього. У даному ключі концепція К.Леві-Строса дуже подібна до ідей К.Юнга. Архетип і відповідні до нього міфологеми К.Леві-Строс вважав «категоріями символічної думки» [3: 165]. Однак французький науковець не поділяв думку К.Юнга про сталість архетипних образів та їх спадковість. Апелюючи до несвідомого як своєрідного сховища архетипів, котрі, на відміну від юнгівських, є формальними, а не змістовними, К.Леві-Строс підкреслював архетипні витoki різних структур. Структурна методологія є змістовною лише тоді, коли вона керується інформаційними структурами, моделями чи архетипами.

У монографії «Міф про вічне повернення. Архетипи і повторюваність» М.Еліаде досліджує ключове для своєї праці поняття «архе». У первісному тлумаченні «архе» - це розповідь про появу і життя богів. За концепцією М.Еліаде, стародавні міфи є своєрідним відтворенням «архе» у мисленнєвій сфері, у ритуалах та іншому. Увесь світ, де живе людина, всі гори, яких вона сягає, заселені і оброблені землі, ріки, міста мають позаземні прототипи, своєрідні «проекти», «зразки», «двійники», що існують на вищому космічному рівні. Однак не все у світі має прототипи, наприклад, пустелі, де живуть чудовиська, необроблені землі, невідомі моря, куди не попливе жоден моряк, не мають власних прототипів. Навіть важлива історична подія збережеться в людській пам'яті при умові, що вона наближена до міфологічної моделі. Лише повторення надає подіям реальності, перериває руйнівну властивість часу. Тут

треба сказати, що абсолютизація повторюваності чи не повторюваності І суспільних явищ дає не зовсім вірне відображення історії людства. Адже [Провідним аспектом суспільного життя є закони, які за своєю впорядковуючою функцією прирівнюються до архетипів на чітко обмеженому часово-просторовому відрізьку. Свідоме повторення дій у межах певної парадигми, вказує М. Еліаде, визначає її онтологічну сутність. Продукти природи або Предмети, створені людиною, набувають самобутності при умові, що вони причетні до трансцендентальної реальності. Дії набувають сенсу виключно тоді, коли вони «повторюють початкову, моделюючу дію»[4:16]. Таким чином послаблюється руйнівний вплив часу як руху до хаосу, небуття і з'являється сучасне. Вчені вважають, що лише через архетипи людина долає страх перед історією і рухається у напрямку еволюційного розвитку.

Тлумачення архетипу в літературознавстві базується на філософському трактуванні цього поняття, тому в нашому огляді вважаємо необхідним розглядати філософські та літературознавчі шляхи осягнення архетипу паралельно і у тісному зв'язку. Сучасне літературознавство відмічає посилення уваги до проблеми літературного архетипу і в деякій мірі анахронічне захоплення міфологічними концепціями архетипу. Враховуючи визнаний внесок юнгівської теорії в науку про літературу, дослідження архетипу на власне літературному матеріалі здійснилося в працях представників архетипної критики М. Бодкін та Н. Фрая. Базуючись здебільшого на основі юнгівства, їх теорії є фундаментальними для сучасних досліджень літературного архетипу. М. Бодкін в книзі «Архетипні зразки в поезії» виділила і проаналізувала антиномічні онтологічні архетипи «пекла» - «раю». Дослідниця здійснила ідентифікацію стійких тематичних форм, моделей, зразків, так званих «вічних образів», «мандруючих сюжетів»: «Ми можемо ідентифікувати ту чи іншу тему як ту, що має особливу форму або зразок, котрий, варіативно повторюючись від століття до століття, входить у співвідношення з відповідним зразком емоційних настроїв у тих, кого торкається дана тема» [1: 4]. Н. Фрай більш суттєво охарактеризував архетип з теоретико-літературного боку. Він створив доволі переконливу концепцію літературного архетипу на міфопоетичній основі. Продуктивність теорії Н. Фрая полягає в його ідеї про архетиповий розвиток літератури «по поступальній», тобто по лінії пошуку більш ускладнених (у порівнянні з первісним архетиповим образом) форм.

На теорію архетипів К.Юнга спирався С.С.Аверинцев, який ототожнював цю категорію зі схемою, формою, феноменологічною структурою. Таким чином підкреслювалися матричні можливості архетипу — останній поставав як «порожня» форма, котра кожного разу наповнюється новим конкретним змістом. Цей науковець звернув увагу на багаторівневу структуру архетипу, що передбачає проходження декількох рівнів розвитку — від найпростіших до більш складних, від індивідуального досвіду до загальнолюдського. Крім того, вчений підійшов до осмислення архетипу як комунікативно) моделі, посередника між автором і читачем.

Початок нового століття став переломним періодом, що відмічається жагучим інтересом до ретроспективного пошуку ментальних першооснов архетипових форм свідомості. Поняття «архетип», на думку А. Есалнек, як інструмент дослідження дозволяє побачити суттєвіші аспекти в змісті художніх творів - передусім наступництво в житті людського роду, нерозривний зв'язок часів, збереження пам'яті про минуле, тобто архетипової пам'яті. Проте проблема архетипу не може вирішуватися однобоко лише шляхом звернення до архаїки, проникнення в глибини людської психіки. Архетип є універсальний. Універсальна природа архетипу обумовлюється його багаторівневою структурою, про яку згадував С. Аверинцев, тобто діалектикою особистісного та загальнонаціонального, закарбованого в людській пам'яті. Архетип як культурний канон пов'язаний з незмінною, сутнісною природою цього явища. Очевидно, можна говорити про архетип як ціннісний орієнтир літературного процесу.

На думку А. Большакової, основною властивістю літературного архетипу є його типологічна стійкість і високий ступінь узагальнення, що особливо позначається на рівні персонажа. Дослідниця веде мову про модель розвитку літературного архетипу, яка має багатоаспектну природу. Головна властивість цієї моделі характеризується визначенням «наскрізна модель» або «наскрізний образ», в основі якої є інваріантна та різнорівнева повторюваність. Комунікативна функція літературного архетипу обумовлена його роллю посередника не тільки між автором і читачем, але й широкими контекстуальними пластами літератури і культури, в яких відбувається подальший розвиток архетипу. А. Большакова підкреслила головну особливість літературного архетипу: неможливість його існування ізольовано, в одному окремому творі. Вона пояснює, що в структуру архетипу входять певні ідентифікаційні елементи, які діють як сигнали на рецептивному рівні, включаючи пам'ять читача і дозволяючи помістити одиничний прояв архетипу в ланцюг літературного розвитку. Основною функцією архетипу вбачається упорядкування несвідомого. Нарешті дослідниця презентує власне визначення: «Літературний архетип можна визначити як наскрізний образ з багаторівневою структурою — від елементарних образів окремих творів до цілих літературних течій і шкіл - що пронизує всю світову культуру і часом наділений внутрішньою антиномічністю («рай втрачений» - «рай віднайдений», іділія - антиїділія, і т.п.)» [2: 46].

Об'єднуючою думкою в розумінні архетипу в філософії та літературі вбачається наступна: якщо саме архетип є основним хранителем пам'яті, то вочевидь, це не порожня форма, а певна матриця, в якій в згорнутому вигляді містяться деякі стійкі образи, моделі, смисли, котрі індивід, будучи залучений до колективного несвідомого, розгортає по-своєму відносно власного життєвого досвіду і складу особистості. Базове значення архетипу - важливість спільних світоглядних орієнтирів, обумовлених наявністю універсальних ідей і моделей. Властивістю саме літературного архетипу є те, що він завжди знаходиться у розвитку, змінюючись в залежності від історичного часу т^а художнього контексту. Перспективні течії в теорії архетипу знаходяться поки в

стадії розвитку. Ще належить відшукати ключ до можливого злиття теорії архетипу з практикою літературного процесу, що визначається глибинними кодами культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bodkin M. Archetypal Patterns in Poetry. Psychological Studies of Imagination / M. Bodkin. - N.Y., 1958. - 116 p.
2. Большакова А.Ю. Теория архетипа на рубеже XX-XXI вв. / А.Ю.Большакова // Вопросы философии. - 2003. - №1. - С.37 - 47.
3. Леви-Стросс К. Структура мифов / К. Леви-Стросс // Вопросы философии. - 1979.-№7.-С. 152-165.
4. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость / М. Элиаде / [Пер. с фр. Е.Морозовой]. - СПб: Алтея, 1998. - 250с.
5. Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. - М.: Ренессанс, 1991. - 304с.
6. Юнг К.Г. Воспоминания, сновидения, размышления / К.Г. Юнг. — К: AirLand, 1994. - 496 с.
7. Юнг К.Г. О психологии восточных религий и философий / К.Г. Юнг. - М.: Медиум, 1994.-258с.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2014